

Nők és férfiak... avagy a nemek története

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája
Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.

A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület (HIK) 2002. évi, 15. konferenciájára „Nők és férfiak... avagy a nemek története” címen, augusztus 30-31-én, Nyíregyházán került sor, a HIK és a Nyíregyházi Főiskola Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar rendezésében.

Az öt szekcióban elhangzott előadásokat tartalmazó kötet (a részletes programot lásd alább) a Kör *Rendi társadalom - polgári társadalom* című sorozatában, várhatóan a jövő év elején jelenik meg.

A nemi identitások tapasztalata - élettörténeti elbeszélések

Szekcióvezető: Somlai Péter

- | | |
|---------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Tóth Zoltán: | „Férfiak csinálják a történelmet.” A historizmus férfiszerepei |
| Kövér György: | Békebeli agglegénykedések - Freystädtler Jenő memoárja |
| Bicskei Éva: | Egy házasság története. Magánéleti események és reprezentációik
Székely Bertalannál |
| Bozó Krisztina: | Női(es)ség egy szentesi fényképészműhelyben készült portrékon.
Kisipari imázstermelés a kora-kádárizmus idején |
| Majtényi György: | Női szerep a forradalomban |
| Tóth Eszter Zsófia: | „Kopogtatok, befogadtok-e?” Egy leányanya története |
| Horváth Sándor: | Veszedelemes viszonyok. Szex Sztálinvárosban |
| Juhász Borbála: | Migránsalternatívák - magyar nők az EU-ban |

Szerepek és egyenlőtlenségek a 19. században

Szekcióvezető: Gyáni Gábor

- | | |
|-------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|
| Fábri Anna: | „Határozz, és kimondtad sorsodat.” A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban |
| Völgyesi Orsolya: | Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében |
| Borbíró Fanni: | Estike és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése |
| Szijártó István: | „Ampruszter Anna földesasszony.” Nemes nők és földtulajdon a 18-19. század fordulóján |

Csekő Ernő: A korlátozott előjog. Virilista nők Szekszárd r.t. városban a 20. század első évtizedében

Házasság, család, válás

Szekcióvezető: Péter Katalin

Kuzma Dóra: Házasság a 16. század közepén Besztercebányán
 Lengyel Tünde: Thurzó György családi konfliktusai
 Benda Borbála: Rákóczi Erzsébet rövid özvegysége
 Dominkovits Péter: Házasságok és kiházásítások egy 16–18. századi Sopron vármegyei birtokos család történetében. (A petőházi Zekék)
 Horváth József: Közös akaratok vagy ütköző érdekek. (Házaspárok végrendeletei a 17. századi Győrből)
 Hudi József: Együttélés – különélés: házassági konfliktusok a 18. században
 Örsi Julianna: Családi béke és békétlenség a 18–19. században
 Dobszay Péter: Egy szabólegény megkísértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai egy visszaemlékezésben 1832–1838.
 Hámori Péter: Hatalom, „népnevelés” és házaselet. Elképzelések a családok házaseletének befolyásolására az ONCSA működésében

Szerepek és egyenlőtlenségek a 20. században

Szekcióvezető: Nagy Beáta

László Ferenc: Elektra és Minnie. (Az operai nőkép változásai a 20. század elején)
 Vörös Boldizsár: „A nők többet veszítettek el elhúnytán, mint a férfiak.” Megemlékezés August Bebelről a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalomban
 Cieger András: A „vörös szalon” úrnője. Becsky Ida és a férfiak
 Papp Barbara: A „modern értelmiségi nő”-szerep megjelenési formái dr. Magyary Zoltánné dr. Techert Margit életében, emlékirat-töredékeiben
 Szívós Erika: Műkedvelők vagy hivatásos művészek. Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón
 Nagy Beáta: „Az otthon művészetének művelése.” Női szerepek a gödöllői művésztelepen
 Sipos Balázs: „Időben élni”. Hivatásos újságírónői szerepek Magyarországon a 20. század első felében
 Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra”

Szex, szerelem, testiség*Szekcióvezető: Klaniczay Gábor*

- Láng Benedek: Szexuális motívumok középkori és koraújkori mágikus szövegekben
- Gecser Ottó: A házasság gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban
- Erdélyi Gabriella: A szerzetesek és szeretők: a reformáció melegágyai?
- Takács Judit: A homoszexualitás mint magyar találmány - Kertbeny Károly (homo)szexuális munkássága
- Császtvay Tünde: A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom vitája a 19. század utolsó harmadában
- Forrai Judit: A „bűnös” szex (a 19. század utolsó negyede)
- Máthé László: Szex vagy malária? Feketevízláz Brit Dél-Nigériában 1899-1914 között

Tóth Eszter Zsófia

Új irányzatok a magyar társadalomtörténet-írásban

A hatvanas évek mint kutatási probléma

(Beszámoló a Politikatörténeti Intézet konferenciájáról – 2002. szeptember 26.)

A konferencia szervezői elsősorban az kívánták bemutatni, hogy az 1945 utáni időszak történelmének kutatása ma már nemcsak abból a szempontból jelent kihívást, hogy a politika boszorkánykonyháiban lezajló folyamatokat feltárják. A szocialista korszakkal foglalkozó társadalomtörténészek érdeklődésének középpontjában az emberek mindennapi életének bemutatása áll. A konferencián több előadó is azt elemezte, hogy a szocialista időszakban a hatalom miképpen befolyásolta az emberek mindennapjait, és az emberek milyen sajátos reakciókat alakítottak ki a „gondoskodó”, egyúttal „szankcionáló” állammal szemben. A mikrotörténet, a várostörténet, az oral history, vagy a társadalmi nemek története (gender studies) ma már maguk is több irányzatra ágaztak el. A hatvanas évek társadalomtörténeti ábrázolásakor mindegyik megközelítés érvényes, és gazdagíthatja a történettudományban már bevált módszereket.

Az első előadást Juhász Borbála tartotta *A nők és a hatvanas évek* címmel. Az előadó szerint a nő történet szempontjából fontos kérdés, miért maradt el Magyarországon a feminizmus második hulláma, mert ez teremtette meg a modern nő történetírást, a történetírás feminista kritikáját. A szocialista államokról szóló feminista könyvek közül alapvető műnek tartják Barbara Wolfe Jancar 1978-ban megjelent *A nő a kommunizmusban* című munkáját. A nyugati kutatóknak a peresztrojka nyomán nyílt lehetőségük először arra, hogy ne csak hivatalos statisztikák, információk alapján, hanem antropológiai, szociológiai módszerekkel saját kutatásokat folytassanak a nők Szovjetunióbeli helyzetéről (ilyen kutatásokat végzett többek között: Sharon Wolcik, Barbara Jancar, Gail Kligman, Chirs Corrin, Barbara Cinhorn, Joanna Goven). A rendszerváltás után született, a „tradition studies”-hoz tartozó kutatások már kritikusan szemlélték a szocialista rendszerekben élő nők helyzetét. Magyarországon, a hatvanas években több, nőikkel foglalkozó kutatásnak a KSH adott otthont. 1962-ben kormányrendelettel kizárták a nőket a nehéz fizikai munkák végzéséből, ezután nem lehettek a nők traktoroslányok, amely az ötvenes évek emancipációjának emblematikus jelképe lett. 1967-ben bevezették a gyest. 1968-ban lehetetlenné tették, hogy hagyományos női szakmákban (ápolónő, óvónő) férfiak is dolgozhassanak. A hivatalos emancipációs beszédmód mellett a hatvanas években az állam egyfajta hétköznapi ideológiát hirdetett meg, amellyel anélkül vonult vissza az emancipáció elveitől, hogy azt beismerte volna. A kádári konszolidáció időszakában visszatértek a hagyományosabb női szerepek hangsú-

lyozásához. Megváltozott a szóhasználat is: az „emancipáció” szót felcserélte az „egyenlő esélyek” kifejezés. A nőkérdés értelmiségi vita formájában is megjelent a korszakban. Fekete Gyula a *Kortárs* hasábjain 1970-ben cikket közölt a születések alacsony számáról, ugyanekkor a Lukács-iskolához tartozó Márkus Mária balról támadta a nők szocializmusban betöltött helyét, a kettős terhet az emancipáció igazi kerékkötőjeként ábrázolta. Kollontaji alapon a házimunka igazi szocializációját és egyenlő elosztását követelte.

Germuska Pál *Iparfejlesztés és szocialista városok a hatvanas években* címmel tartott előadást. Az úgynevezett *szocialista városokat* – a politika és gazdaságpolitika által kiemelt településeket – speciális ipari funkciók ellátására hozták létre, a korszak redistributív rendszerének kedvezményezettjei voltak. Egy-egy város gyakran egyetlen óriási termelőüzemet szolgált ki, így az iparban foglalkoztatottak aránya a településeken a szocialista időszakban mindvégig túlsúlyban volt. Az előadó jelentéktelennek tartotta a szocialista városok városi tradícióit, ami két fő okra vezethető vissza: az ipari városokban jelentéktelen volt a polgárság és a települések újonnan létesített városok voltak. Míg az 1950-es évek iparpolitikájának elsődleges célja a szénbányászat és a kohászat fejlesztése volt, addig a hatvanas években csak részlegesen váltottak irányt a párt- és kormánysszervek: az elsődleges célnak ebben az időszakban az iparilag elmaradott területek, elsősorban az Alföld gyors iparosítása számított. Az előadó idézte a 3075/1960. sz. Kormányhatározatot, amely elsősorban a vegyipar, a könnyűipar, a gépipar és az élelmiszeripar fejlesztését tűzte ki célul az Alföldön. Ezek a beruházások területileg koncentráltan, alacsony technikai színvonalon valósultak meg. Politikai irányváltás 1968-cal, a gazdasági mechanizmus bevezetésével történt, amikortól a hatáskörök decentralizációja figyelhető meg. A folyamat eredményeként 1970-re alig maradt agrárváros Magyarországon. A hatvanas évtized három új szocialista várost, vegyipari centrumot „nevelt ki”: Leninvárost, Százhalombattát és Kazincbarcikát. A vegyiparral szemben a szénbányászat viszont ebben az évtizedben élte első válságkorszakát. Előadásának végén az előadó felvetette, milyen kérdéseket lenne érdemes kutatni a szocialista városokkal kapcsolatban a hatvanas éveket illetően: mikroszinten azt lehetne például vizsgálni, hogyan hatott egy-egy város fejlődésére a „szenes”, „olajos”, „vegyipari” lobbik harca.

Horváth Sándor *Város és vidék. Városiasodás, migráció, szegénység a hatvanas években* címmel tartott előadást. Előadásának elején reflektált arra a problémára, hogy vizsgálható-e külön, önálló társadalomtörténeti korszakként a hatvanas évek, ahogy azt a konferencia címe hirdette. Szerinte ez a címválasztás abból fakad, hogy a korabeli politikai rendszer azt a képet sugallta a társadalomnak, hogy az ötvenes évek gyökeresen különbözött a hatvanas évektől. Ez inspirálja ma a történészeket arra, hogy az ötvenes évek társadalmát élesen elkülönítsék a hatvanas évek társadalmától. Az előadó szerint a hatvanas évek nem társadalomtörténeti, hanem politikatörténeti korszak. A társadalomtörténeti problémákat nem évtizedekhez köthetően, hanem problémaközpontúan érdemes vizsgálni. Horváth Sándor előadásának elején két korabeli forrást vetett össze: az első forrás egy rendőrségi eljárás során

született tanúvallomás részlete volt, amely a sztálinvárosi szegénységet ábrázolta, ezzel állította szembe másik forrását, a *Nők Lapjának* egyik cikkét, amely a jövőbeli ('70-es évek) ideális életkörülményeket jelenítette meg. A források alapján hangsúlyozta, bár a szövegek létrehozói számára nem jelentek meg a társadalmi különbségek, ennek ellenére azok a hatvanas években is mindennaposnak számítottak Magyarországon. A nagyvárosi terekről élő képzetek vizsgálatára jó forrásnak tartotta a korszak színes, képes hetilapjait, a helyi sajtó forrásait. A korszak hivatalos beszédmódjában Budapest látványos kirakatvárosként is megjelent, azonban például a Mária Valéria telep lebontása és a József Attila lakótelep építése idején született cikkek a nagyvárosi lakosokat régóta élő sztereotípiák alapján „rendes munkások”-ként és „lumpenprolik”-ként ábrázolták. Érdekes, még feltáratlan társadalomtörténeti problémának tartotta az előadó azt a folyamatot, amelynek során a második világháború után falusiak tömegesen vándoroltak be nagyvárosba, elsősorban Budapestre. Ismertette a migrációkutatás idevágó tételeit. A migrációkutatók közül többen arra a következtetésre jutottak (Louis Wirth eredeti tézisének cáfolva – miszerint a családi kapcsolatok fontosságát a városban felváltja a személytelen kapcsolatok dominanciája), hogy a nagyvárosban is a szomszédságokban, a munkahelyeken, a vallásos közösségekben és más városi közegekben az emberek egymás közti kapcsolatait a személyesség és a kölcsönös függőség jellemzi. Végül az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy a német társadalomtörténeti szakirodalomban sok, a háborút követő évtizedek fogyasztástörténetével foglalkozó tanulmány jelent meg, amelyek különösen a „friziderszocializmus” kérdéskörében alkalmas lennének a hazai adaptációra.

Valuch Tibor *A paraszti társadalom felbomlása és a falusi életmód átalakulása a hatvanas években* címmel tartott előadást. Úgy vélte, hogy a társadalomtörténészek számára is érdekesek lehetnek olyan témák, mint például a kollektivizálás és a földreform története, mert ezekről eddig elsősorban agrárpolitika-történeti jellegű munkák születtek. Az időszak kényes kérdésének tartotta a „paraszt” fogalom változásait, annak negatív tartalommal feltöltődését az ötvenes-hatvanas években. A *falusi társadalom* és *paraszti társadalom* fogalmakat úgy különböztette meg, hogy a falusi társadalom tagjai már nemcsak a hagyományos értelemben vett mezőgazdasági munkákból élnek, hanem az ipari termelésben is részt vesznek, fizikai munkát végeznek. Kérdésként vetette fel, hogy miért lehetett sikeres a második kollektivizálási hullám, hiszen ennek következtében gyökeresen megváltoztak a társadalmi viszonyok falun. Harmadik témakörként a paraszti társadalom korabeli társadalomstatisztikai leírásának módjáról szólt az előadó. Fő problémának azt tartotta, hogy a korszakban a társadalomstatisztikai kategóriák nagyon gyorsan változtak. Mászt értettek például szövetkezeti paraszton 1962-ben és 1970-ben. Az első időszakban nem számították e kategóriához azokat, akik a mezőgazdaságban ipari tevékenységet végeztek, 1970-ben már igen. Az előadás negyedik témaköre a paraszti életmód és életkörülmények változása volt a hatvanas években. Hangsúlyozta, hogy a korszakban változott meg gyökeresen a munkavégzés rendje, az időfelhasználás, a lakáskörülmények, a férfiak és nők szerepei. A mezőgazdasági üzemi keretek között a kétkezi munka el-

vesztette presztízserértékét, az időfelhasználás pedig a korábbiakhoz képest szabotabbá vált, a téli pihenőidőszak folyamatosan rövidült. Végül az előadó utalt a demográfiai változásokra: a falusi családok gyermekszáma is ebben az időszakban csökkent drasztikusan.

Pethő László *A vidéki munkásság antropológiája* címmel tartott előadásában ismertette azonos című OTKA kutatásának eredményeit. A vidéki munkásságot rurális feltételek között élő munkásságként definiálta. Diákjaival antropológiai kutatásokat folytatott többek között Diósgyőrön, Jászberényben, Lőrinciben. Az előadó szerint Lőrinci a 20. század elején még tradicionális falu volt, gyökeres változást jelentett azonban, amikor a Schossberger család ipart telepített oda: cukorgyárat és malmot. Később ezen a környéken létesült a Selypi Cementgyár és Petőfibánya, mely a Mátravidéki Hőerőművet szolgálta ki. Lőrinciben a menedzsment számára kiemelkedő színvonalú közművekkel ellátott lakásokat, uszodát építettek, ezzel éles ellentétben állt az idénymunkások falusias jellegű települése, istállókkal, ólakkal övezett parasztházai. Az előadó tanítványaival résztvevő megfigyeléseket folytatott kocsmákban. Kutatásaik során több érdekes történetet gyűjtöttek a cserekereskedelméről: míg a hatvanas években szovjet katonák lepedőket árultak a kocsmákban, addig a rendszerváltás után a kocsmák az illegális benzinkereskedelem színtere lett.

A délutáni szekció előadásai főként oral history forrásokra épültek. Első előadasként Kanyó Tamás *1956-os magyar emigránsok Svájcban a hatvanas években* című előadása hangzott el. Olyan svájci magyar emigránsokkal készített oral history interjúkat, akik az 1956-os forradalom után menekültek el Magyarországról; Svájcban egy részük szerepet vállalt az emigráns közéletben. Az oral history interjúkat narratív konstrukcióként értelmezte, azokat problémaközpontúan dolgozta fel. Az előadó szerint több interjúalanya úgy ábrázolta a svájciakat, mint akik azt feltételezték a magyar menekültekről, hogy jobboldali, konzervatív beállítottságúak, ezért hagyták el Magyarországot. Amikor a magyar menekült a mindennapok során e képtől eltérő magatartást tanúsított – például amikor részt vett egy olyan aláírásgyűjtésben, amelyet egy baloldali gondolkodású '68-as tanár védelmében folytattak – akkor azt a svájciak rossz szemmel nézték. Egy interjúalanya számára úgy tűnt, Svájcban nagyon konzervatívnak ábrázolják a magyarországi férfi-női szerepeket: ezt közvetítette számára egy, a magyar forradalomról készített rajz. Az előadó szerint a svájci belpolitikában az 1956-os forradalom a konzervativizmus jelképe lett.

Ezt követte Molnár Adrienne előadása *Az ötvenhatos elítéltek visszailleszkedése* címmel, melyben jelenlegi kutatásának eredményeit ismertette. E kutatás célja, hogy az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúi alapján értelmezze, hogy az ötvenhatos politikai elítéltek szabadulásuk után hogyan élték meg a hatvanas éveket. Az előadó utalt arra, hogy az interjúk az 1980-as, 1990-es években készültek, és a visszaemlékezők akkori sikeres vagy sikertelen élethelyzetük keretében interpretálták múltjukat. A börtönből szabadult ötvenhatosokkal szembeni bosszúállás és megtorlás célja az egész társadalom megfélemlítése volt. A politikai elítéltek számára a megtorlás nem ért véget a börtönből szabadulással: rendőri fel-

ügyelet alá helyezték őket, korlátozták munkavállalásukat, munkahelyi előmenetelüket, nem kaptak útlevelet, évekig megoldatlan volt a lakáshelyzetük, végső soron nem tekintették őket egyenrangú állampolgároknak, szervezési kísérletekkel zaklatta őket a titkosszolgálat. Az interjúalanyok más- és más életstratégiát követtek, voltak, akik együttműködtek a hatalommal, mások visszahúzódtak a magánéletbe, kevesen tudatosan szembeszálltak a diktatúrával. Míg a visszaemlékezők börtönre vonatkozó emlékei inkább pozitív töltetűek voltak, a szolidaritást, a „börtönegytemet” idézték fel, addig a szabadulás utáni világot rideg, elutasító társadalomként jellemezték, ahol farkastörvények uralkodtak. Az előadó hangsúlyozta, hogy míg a hatalom diszkriminatív intézkedésekkel sújtotta az elítélteket, addig a civil szférában számos szolidaritási gesztussal találkoztak.

Majtényi György *A hatvanas évek tapasztalata egy élettörténeti elbeszélésben* című előadása egy olyan esettanulmány, amelyben kétféle forráscsoportot aknázott ki: részletesen elemzett egy visszaemlékezést és azokat az életútinterjúkat, amelyeket a visszaemlékezés írójával készített. A visszaemlékezés írója a forradalom előtt az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanársegédként dolgozott, férje katonatiszt volt. A visszaemlékező memoárjában az 1956-os forradalom napjainak leírásakor sokkal hangsúlyosabbak a magánéleti események, mint a politikai megmozdulások, ugyanis ekkor már egy pár hónapos kisbaba édesanyja volt. Az asszony férjét visszaemlékezésében 1956-os nemzetőrként ábrázolta, emlékezetében élesen megmaradt november 4-i csalódott hazatérése. A forradalom leverése éles törést jelentett életükben: férjét leszerelték, mert nem írta alá a Kádár-kormány iránti hűségnyilatkozatot, az asszonyt kirúgták az egyetemről és nyugdíjazásáig általános iskolai tanárnak kellett dolgoznia. A hatvanas évek eleje számukra lakáshelyzetük konszolidálását, második gyermekük születését jelentette. Az előadó szerint a forradalom leverése után az, hogy a visszaemlékező lemondott korábbi tudományos ambícióiról, és az otthon vagy a karrier feloldhatatlan dilemmájában az otthont választotta, azt jelentette, hogy ellenállt a hatalommal szemben, alternatív életvilágot alakított ki a családban, ahova visszavonult a diktatúra elől.

Tóth Eszter Zsófia *A hatvanas évek konstruálása egyéni életutakban* című előadása olyan életútinterjúkon alapult, amelyeket egy olyan női segédmunkás brigád tagjaival készített, akiket a szocialista időszakban Állami Díjjal tüntettek ki. Az előadás elején beszélt a munkásnők helyzetéről a szocialista időszakban, akik annak ellenére, hogy a hatalom által privilegizált két csoporthoz is tartoztak – munkások voltak és nők – mindennapi életükben mégis ugyanolyan marginalizált helyzetben voltak a társadalomban, mint korábban. Az előadó életútinterjúk alapján elsősorban arra kereste a választ, hogy milyen identitásképző tényezőket hangsúlyoznak ma az egykori munkásnők. Életútjuk elbeszélése során több, eltérő csoporthoz tartozónak is érzik magukat. Részletesen elemezte, hogy milyen identitásképző erővel bírhat egy fogyasztási cikk, a Trabant az egyik munkásnő életútjában. A korszak hivatalos beszédmódjából életút-elbeszéléseikben értéként jelenítették meg az interjúalanyok a törzsgárdatagságot, ők maguk is évtizedekig ugyanabban a gyárban dolgoztak, így erős, gyárhoz kötődő identitásuk alakult ki. Ezzel szemben a mun-

kásnők csoportjához tartozás kevésbé jelent ma számukra identitásképző tényezőt, mint a közös kitüntetés – melyet ma elismerésnek és stigmának is megélhetnek –, a kulturális tartalmakat is megjelenítő fogyasztási cikkek (színház, mozi), a lakóhely (Óbuda). Az interjúalanyok számára ma többféle identitásképző csoport közül csak az egyik – nem is túl hangsúlyos – identitást képviseli az, hogy életük legjavát ipari munkásként töltötték el, annak ellenére, hogy a hatalom ebben a minőségükben tüntette ki őket.

Nagy Sándor

19–20. századi társadalomtörténeti adatbázis építése Budapest Főváros Levéltárában

Budapest Főváros Levéltára Bírósági Csoportján, bizonyos fondokhoz-állagokhoz kapcsolódóan, immár évek óta folyik olyan *Microsoft Access*-alapú adatbázisok építése, amelyek alapvetően hiányzó irattári segédleteket hivatottak pótolni.¹ Ennek keretében, még 1999-ben, indult meg, s tart folyamatosan – változó intenzitással – a *Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék peres* (gyakorlatilag szinte kizárólag: polgári peres) *iratai*, illetőleg a *Budapesti Központi Királyi Járásbíróság peres és peren kívüli iratai* között található hagyatéki ügyek alapadatainak felvitele. A megoldandó problémát eredendően az jelentette, hogy az előbbi állag 1872–1915 közötti, hozzávetőlegesen 30 folyóméternyi részét – segédletek hiányában – csupán darabonkénti átnézéssel lehetett kutatni, a járásbírósági hagyatéki ügyeket érintő, viszonylag gyakori ügyfeles megkereséseknek pedig – ugyancsak segédletek hiányában – a levéltár nem tudott eleget tenni.

Az azóta eltelt időben a fenti koncepció alapvetően megváltozott: noha a segédletpótlás *technikailag* (az adatfelvitel ütemezését illetően) érvényesítendő szempont maradt, fel kellett hagyni az adatbázisok szoros levéltári egységekhez kapcsolásával; előtérbe került a külön-külön épülő adatbázisok *integrálása*, a felvitt adatok közötti kapcsolatok létrehozása, illetve az összekapcsolt adatbázis *iratfajták* szerinti részegységekre osztása.²

Ennek egyik oka, hogy a számítógépes adatbázis által kínált lehetőségek túlságosan csábítóak ahhoz, hogy azokat az ember pusztán hagyományos levéltári segédletek kiváltására használja. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy adatbázis segítségével mennyivel gyorsabban juthatunk a kívánt információhoz, mint a megfelelő irattári-levéltári segédletek forgatásával. Az adatbázis annál hatékonyabb eszköz az utóbbiakhoz képest, azaz gyorsasága akkor érvényesül a leginkább, minél nagyobb adattömeget kezel. Ezt a tulajdonságát lerontja, ha szükségtelenül korlátozzák, merően csak egy fondhoz vagy állaghoz, illetve annak is egy – hagyományos segédletekkel nem lefedett – részéhez rendelik. Az adatbázis továbbá az információhoz

¹ Így a *Budapesti Népbíróság peres* és a *Budapesti Büntetőtörvényszék népbírósági peres irataihoz* (1945–1950); A *Fővárosi Királyi Ügyészség*, illetőleg a *Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék „munkásmozgalmi” peres irataihoz* (1919–1944); a *Fővárosi Bíróság TÜK-irataihoz* (1953–1980); végül legújabban egy tematikus adatbázis is készült, az 1956-ot követő megtorlás jogszolgáltatási dokumentumait felölelően. – Itt megjegyzendő, hogy ezek jórészt – tekintettel a személyes adatok védelmére – csak közvetetten állhatnak a kutatók rendelkezésére.

² A Társadalomtörténeti Adatbázis állapota 2002. október 22-én a következőképpen alakult: összesen 31 820 rekord; ebből 6107 polgári peres (hiányosan kitöltve), 2239 válóperes (alapadatok teljesen), 4368 közjegyzői okiratok nyomán (alapadatok teljesen, próbaregesztéssel), 11 997 hagyatéki (hiányosan kitöltve), 7109 végrendeletek után (alapadatok teljesen).

való hozzáférés teljesen más *módját* képviseli. Egyrészt rugalmassága, rekordjainak tagolhatósága révén: az egyes rekordok mezői az iratanyag sajátosságainak megfelelően alakíthatók ki, a relevánsnak tekintett adatokat felölelve (ez persze feltételezi az iratanyag viszonylagos egyneműségét, a hordozott adatok szabványosíthatóságát). Aminek nyomán a rekordok több szempont szerint rendezhetők-szűrhetők, sőt akár szótagok is kereshetők, miközben egy lajstromkönyv csupán ügyszám, egy mutató pedig többnyire csak ügyfél-név szerint közöl információkat. Másrészt elektronikus természetéből fakadóan: adatai szükség esetén a tengerentúlról is elérhetők, míg a hagyományos segédletek gyakorlatilag csak helyhez kötöten használhatók.

A koncepcióváltás másik oka a BFL Bírósági Csoport által gondozott, 1945 előtti jogszolgáltatási iratok „forrásértékével” függ össze. Az itt őrzött polgári perket, hagyatéki ügyeket, végrendeleteket, közjegyzői okiratokat, annak ellenére, hogy ezek a társadalomtörténet „klasszikus” forrásait képezik, gyakorlatilag alig kutatják. Ezzel kapcsolatban – véleményünk szerint – csak részben okolható a hagyományosan gyenge levéltári ismeretterjesztő tevékenység („PR-munka”) és a kutatói érdektelenség, az említett iratanyagok egyes részeinek töredékessége, nagyfokú selejtezettsége, irattári segédletekkel való ellátatlansága.³ Az igazi gondot az jelentheti, hogy még a meglévő segédletek is az információhoz való hozzáférés – jóllehet a kívánt információ jellegétől függően – többnyire nehézkes és időrabló eszközt kínálnak. A társadalomtörténeti megközelítési módok – leegyszerűsítve – vagy nagy, homogén, számszerűsíthető-mérhető, összevethető adattömeget (pl. összeírás, statisztika), vagy meghatározott személyre, embercsoportra (család, lakóhelyi közösség, foglalkozási ág, társadalmi réteg), fizikai térre, időszakaszra vonatkozhat, a levéltári forrásokban rendszerint csak elszórtan fellelhető adatokat igényelnek. (De, hogy itt ne csupán egy szűk, professzionális kutatói csoportot emlegessünk: a saját múltját, őseit – identitását – kereső egyszerű állampolgár, avagy helytörténész, „családfás” is az utóbbihoz hasonló követelményeket támaszt a levéltárral szemben.) Az efféle várakozásoknak pedig a levéltár akár lajstromkönyvekkel és névmutatókkal, akár hagyományos levéltári segédletek gyártásával aligha képes megfelelni. A számítógépes adatbázis fentebb vázolt sajátosságai viszont, megfelelő módon kihasználva, éppen az iratokban elszórtan felbukkanó, egyébként jórészt az ismeretlenség homályába vesző adatok elérését támogatják, illetőleg többé-kevésbé egynemű, s – ez már, meg kell mondani, jóval bizonytalanabb – elemezhető adatcsoportok összefésülését teszik lehetővé.

A fenti megfontolások nyomán, az egységesként kezelt Társadalomtörténeti Adatbázis merítésének kiszélesítésére-elmélyítésére került sor. A törvényszéki peres

³ Jó példa lehet erre ama rendhagyó egyetemi szeminárium sorsa, amelyet 1998/99-ben a budapesti közjegyzői fondokat kezelő levéltáros, *Sarusi Kiss Béla* és az ötletet felkaroló történész, *Benda Gyula* tartott. Bár a kezdeményezés kapcsán néhány publikáció is született, sem folytatása nem lett, sem különösebb visszhangra nem talált. (Megjegyzendő, hogy ahhoz képest, hogy a segédletekkel egyébként aránylag jól ellátott közjegyzői fondok a társadalomtörténettel foglalkozók számára valóságos „aranybányák” lehetnének, azokban évenként két-három kutató, s legfeljebb tucatnyi kutatási eset regisztrálható.)

iratok adatbázisa immár a *polgári peres iratokat* hivatott felölelni (tekintet nélkül tehát a fond-, állaghatárookra), míg az eredetileg járásbírósi adatbázis általában véve a *hagyatéki (és egyéb nem-peres) ügyekre* terjed ki. Emellett a *közjegyzői okiratok* és a *végrendeletek* (utóbbiak, alább részletezendő okok miatt, korlátozottabb hatókörrel) számítógépes feldolgozása is megkezdődött. A *házassági bontóperek* polgári perekről történt leválasztása pedig, amelyet eme pertípus sajátos jellege és adatcsoportjai indokoltak, a további lehetséges specializálás egy megvalósuló példáját jelenti. A jövőben elképzelhető továbbá – bár a rendelkezésre álló idő és munkaerő korlátozott volta miatt egyelőre nem valószínű – egy *büntetőperes* iratokat érintő adatfelvitel megindítása is. (Illetőleg, bár a dolog egyelőre csak a próbafelvitelnél tart, a Bírósági Csoport anyagán túl, az árvaszéki és az 1872 előtti városi törvényszékek iratai is az Adatbázis hatókörébe kerülhetnek.) Ezzel gyakorlatilag a Bírósági Csoport 1950 előtti iratanyagának zöme – néhány büntetésvégrehajtási intézmény fondján, és a nem standardizálható elnöki és budapesti közjegyzői kamarai anyagokon kívül – az Adatbázis hatókörébe kerülne. Az elmondottakat az alábbi táblázat teheti szemléletessé. (Dőlt betűkkel kiemelve a jelenleg épített adatbázis-részegységeket.)

Iratfajták „főcsoportjai”	Iratfajták „alcsoportjai”	Az érintett fondok
<i>Polgári peres</i>	<i>házassági bontóperek</i>	Budapesti Királyi Ítéltábla Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék Budapesti Központi Királyi Járásbíróság budapesti kerületi járásbírósi fondok
Büntetőperes		Budapesti Királyi Ítéltábla Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék Budapesti Központi Királyi Büntető Járásbíróság Budapesti Királyi Főügyészség Budapesti Királyi Ügyészség
Perenkívüli eljárások	<i>hagyatéki (és egyéb nem-peres) ügyek végrendeletek</i>	Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék Budapesti Központi Királyi Járásbíróság budapesti kerületi járásbírósi fondok budapesti közjegyzői fondok
<i>Közjegyzői okiratok</i>		budapesti közjegyzői fondok

Talán bővebb magyarázatra szorul, hogyan és miért kerültek elhatárolásra az „alcsoportok” az egyes „főcsoportokon” és fondokon belül. A *házassági bontóperek* általában eleve elkülönülnek más polgári pertípusoktól: ezeket a Törvényszéken 1915-ig külön tételszám alatt irattározták. Az ilyen perekben hozott ítéletek 1895-ig, a polgári házasság bevezetéséig szükségszerűen rögzítik a felek vallását-vallásváltását, a házasságkötés idejét, helyét és szertartását, intézkednek a kiskorú gyermekekről, utalnak az esetleges (római és görög katolikus, ortodox, unitárius) szentszéki eljárásokra; illetve, 1895 után továbbra is megjelenik az anyakönyvvezető előtt kötött házasság helye és ideje – mindezek releváns adatcsoportokat jelentenek más polgári perekhez képest, amelyek megjelenítését fontosnak tartottuk.⁴ A *hagyatéki*

4 Csábító azonkívül a lehetőség, hogy – miután a törvényszéki ítéletpéldányok önmagukban vajmi kevés információval szolgálnak a valófelek személyéről, valamint a tulajdonképpeni valóokról – az

ügyek a válóperekhez hasonló módon elkülönülnek; a Törvényszéken (itt nagyon kevés hagyatéki ügy maradt meg), és a járásbíróóságokon kívül, ahol évenként saját keretszámmal bírnak, a közjegyzői fondok számottevő, ugyancsak világosan elhatárolható részét alkotják. A hagyatéki ügyek a vagyoni viszonyokról tájékoztató legfontosabb forrástípust jelentik, különös tekintettel az ezekben többé-kevésbé megmaradt hagyatéki leltárakra. Ami végül a *végrendeleteket* illeti, itt már nehezebb volt a pontos körülhatárolás, ezért a hatókört csupán a járásbíróági fondok külön állagait képező kihirdetett végrendeletekre kellett korlátozni, ennél számításon kívül hagyva a közjegyzői okirati sorozatokban szórványosan fellelhető (ezek a közjegyzői okiratok közül lesznek kiszűrhetőek), valamint a hagyatéki ügyeken belül – esetenként – lerakott végrendeleteket.

Szükséges másrészt leszögezni, hogy az Adatbázis mindenekelőtt – újszerű – *levéltári segédlet*, semmiképpen sem valamiféle kutatási projekt: iratfajták szerint megosztva, átlép ugyan fond- és állaghatárokat, azonban soha nem hatol ügyirat-szint alá. Ez azt jelenti, hogy az egyes pereket, perenkívüli aktákat, közjegyzői ügyiratokat stb. mint olyanokat érinti, s azok tartalma legfeljebb az e célra létrehozott megjegyzésmezőben nyer részletezést; pl. negatív módon megvilágítva a dolgot, a hagyatéki ügyekben felbukkanó végrendeletek, peres iratok, közjegyzői okiratok nem kerülhetnek felvitelre a végrendeletek-, polgári perek-, közjegyzői okiratok-táblába (a végrendeleteket egyébként, kifejtésre itt nem szoruló forrásértékük miatt, a hagyatéki ügyeknél külön mező jeleníti meg).

Az Adatbázis megfelelő tagolásának nyilvánvalóan az egyes iratfajták sajátosságainak, a relevánsnak tekintett adatcsoportok megjelenítését kell szolgálnia. Ez – ti. a megosztás – más oldalról viszont kétségtelenül az integráció követelményével szemben áll. A problémát ezúttal egy mezőegyesítő lekérdezés beiktatásával oldottuk meg: a lekérdezés segítségével egyszerre tekinthetők meg (szűrhetőek-rendezhetőek) a valamennyi adatbázis-részegység kiválasztott azonos mezőiben szereplő adatok. Ha tehát pl. valakit a Hatvany-Deutsch-család érdekel, nem kell végigböngésznie az egyes táblákat, elég a lekérdezés név-mezőjét szűrnie. (És hasonlóképpen, ha másvalaki budapesti kerületekre, utcákra, avagy foglalkozási csoportokra kutat.)

A szóban forgó mezők a következők: 1. *Fond/állag*, amely, további mezőkkel együtt, a feldolgozott ügyirat visszakereshetőségét teszi lehetővé; másrészt ennek révén „helyreállíthatók” a szándékosan megbontott levéltári szintek is (azaz pontosan megmondható, hogy egy fond vagy állag mely részei vannak az Adatbázisba felvéve). 2. *Év*, ami az irat/ügyirat keletkezésének avagy az eljárás (a kettő nem mindig ugyanaz) évét jelenti; a mező segítségével meghatározott időszakaszok szűrhetőek ki. 3. *Ügyszám/jelzet*, amely ugyancsak az ügyirat visszakereshetőségét, helyének pontos meghatározását biztosítja. 4. *Név*, vagyis az ügyfél (felperes, alperes, végrendelkező, elhunyt, avagy a közjegyzőhöz forduló személy) neve; ABC-rendbe állítva, névmutató alakítható ki. 5. *Leánykori név*, amely szintén az ügyfélre vonat-

említett adatok alapján más forráscsoportok (házassági, betérési anyakönyvek, szentszéki perek) bevonásával tegyük használhatóvá a saját iratanyagot. (Ez persze túllép a szorosan vett levéltári munka körén, és így csak egyéni – munkaidőn kívüli – kutatás keretében képzelhető el.)

kozik, s férjezett nők esetében megduplázza a rendezési-adatelérési lehetőséget. 6. *Foglalkozás/státus*, az ügyfél foglalkozási ág szerinti besorolását, munkahelyének, beosztásának esetleges megjelölését, „pozíciójának” leírását hivatott biztosítani (sajnos, a források legfeljebb e szempontok egyikének-másikának érvényesítését engedik meg, így a mező további differenciálásának nem volt értelme). 7. *Lakhely*, ami Budapest esetében, lehetőség szerint, a ház-, lakásszámig menve, az ügy szereplőjének térbeli elhelyezését szolgálja; az adatokat megfelelően szabványosítva, majd a rekordokat eszerint rendezve a budapesti kerületek, utcák jogügyletek által érintett lakóinak feltérképezése végezhető el.

Az egyesítő lekérdezés ugyanakkor nem terjed ki bizonyos mezőkre, amelyek gyakorlatilag szintén megfelelnek egymásnak, de a mezőtípus avagy a mező kisebb jelentősége miatt nem lenne értelme azokat összesíteni. Ilyen az ügyirat tartalmi kivonatát rögzítő regeszta- (tartalmi kivonat),⁵ illetve az irattani jegyeket és az ügyirat részét képező, társadalomtörténeti szempontból fontosabb dokumentumokat (ilyenek tartjuk pl. az anyakönyvi kivonatokat, árverési jegyzőkönyveket, szerződések, magánleveleket, levelezőlapokat, gyászjelentéseket, haláleset-felvételi jegyzőkönyveket, fotókat, rajzokat) jelző megjegyzés-mező; továbbá a - darabszintű rendezettség esetében - a terjedelmet közlő külön mező (ebből a szempontból az Adatbázis egyben darabszintű nyilvántartási segédletként is felfogható).

Az előzőekben érintett és a további, itt most nem részletezett, mezőket az alábbi táblázat foglalja össze.

<u>Polgári perek</u>	<u>Összesített alapadatok (minden adatbázis-részegység esetében)</u>	<u>Közjegyzői okiratok</u>
A peres fél minősége	<i>Fond/állag</i>	Az okirat típusa
Pertípus	<i>Év</i>	Tartalmi kivonat
Pertárgy/perérték	<i>Ügyszám/jelzet</i>	Megjegyzés
Tartalmi kivonat	<i>Név</i>	Terjedelem
Megjegyzés	<i>Leánykori név</i>	
Terjedelem	<i>Foglalkozás/státusz</i>	
	<i>Lakhely</i>	
<u>Házassági bontóperek</u>	<u>Végrendeletek</u>	<u>Hagyatéki (és egyéb nem-peres) ügyek</u>
A peres fél minősége	A végrendelet kelte	Ügytípus
A peres fél vallása	Tartalmi kivonat	Az elhalálozás ideje
Gyerekszám	Megjegyzés	Hagyatéki leltár?
A házasságkötés helye	Terjedelem	Végrendelet?
A házasságkötés szertartása		Haláleset-felvételi jegyzőkönyv?
A házasságkötés ideje		Tartalmi kivonat
Születési év/hely		Megjegyzés
Az apa neve/adatai		Terjedelem
Az anya neve/adatai		
Tartalmi kivonat		
Megjegyzés		
Terjedelem		

⁵ Megjegyzendő, hogy regesztázásra mindeddig csupán próbaképpen került sor, miután az rendkívül lelassítja az adatfelvitelt. Meggyőződésünk, hogy a kutató jobban jár egy több tízezer rekordot felölelő, regesztákat egyelőre nélkülöző adatbázissal, mint néhány száz-ezer komplett rekorddal.

Az adatbázis rugalmas eszköz, tetszés szerint bővíthető: akár úgy, hogy a meglévő részegységek hatókörét újabb fondokra, állagokra terjesszük ki (ettől függhet az egyelőre meglehetősen elmosódó, elsősorban a 19. század utolsó harmadára, a 20. század első felére koncentrálódó időkor is), akár úgy, hogy azokon belül új mezőket veszünk fel (ami azért meggondolandó, hiszen ehhez legtöbbször újra elő kell venni az iratokat); akár úgy, hogy új részegységeket hozunk létre és integrálunk (a lehetőséget a büntetőperes iratfajta esetében említettük). Konkrétan a Társadalomtörténeti Adatbázis kiterjesztése, egyrészt intézményen belül, másrészt – az érintettek együttműködési készsége esetén vagy önálló kutatási projekt hozadékeként – más levéltárak felé, a hasonló jellegű, illetőleg rokon iratanyagok tekintetében képzelhető el.

(További információk közvetlenül a szerzőtől: nagys@bparchiv.hu)